

मराठी साहित्यातील स्त्री संतांचा विद्रोही दृष्टीकोन

अ. अ. नांदगावकर

मराठी विभाग

स्वा.से.श्री.क.रा. इन्नाणी महाविद्यालय
कारंजा (लाड), जि. वाशिम

सारांश

भारतीय समाज चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्थेवर आधारला होता. या परंपरेत नानाविध संत महात्मे होउन गेले. समाजातील चातुर्वर्णाची पध्दती दृढ होत गेली, तसेतसे संतही यात अडकत गेले. त्याचा परिणाम म्हणून संत मंडळीत उपेक्षित स्त्री संत निर्माण होवून या संतांनाही या व्यवस्थेचे चटके सहन करावे लागले. त्यांनी त्यांचे दुःख आपल्या अभंगातून व लेखनातून व्यक्त केलेले दिसून येते. त्यांचा शोध घेउन दुःखाचा विचार करण्याचा, तो विचार मांडण्याचा प्रयत्न सदर लेखाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे. या माध्यमातून सामान्य जनताच नाही तर, संत प्रवृत्तीच्या व्यक्तीही दूर राहू शकल्या नाही. त्यांच्या भावना कश्या व्यक्त झाल्या ते स्पष्ट करण्याचा सदर प्रयत्न आहे. या माध्यमातून समाजपरिस्थिती सुध्दा मांडण्याचा मानस सदर लेखकाचा आहे.

मुख्य शब्द: विद्रोह, विद्रोही संत, समाज, अभंग, चातुर्वर्ण्य, जीवनशैली, उपेक्षित.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. अगदी रामायण कालापर्यंत या विभागाच्या खुणा जाउन पोहोचतात. रामायण ते महाभारत या सुमारे तीनहजार वर्षांच्या कालावधीमध्ये चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्था निर्माण होउन हळूहळू मूळ धरायला लागली होती. ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व क्षुद्र या चार गटांमध्ये समाज विभागल्या गेला. बारा बलुतेदारांना या कर्माधिष्ठीत समाजाने वर्णाधिष्ठीत व्यवस्थेत बंदीस्त करून टाकले. पुनश्च एकदा या समाजामध्ये कर्मकांडाचे महत्व वाढीस लागले. या समाजाचा गाडा ओढणारे ख-या अर्थाने ज्या व्यक्ती होत्या ते संत महात्मे होते. त्या संतांनाही या व्यवस्थेचा फटका बसलेला आपणास दिसून येतो.

प्राचीन महाराष्ट्र

समाजामध्ये चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्था दृढ होत गेली. मात्र समाजामध्ये असणारे इश्वराचे आकर्षण व त्याबद्दलचे प्रेम मात्र कोणीही कमी करू शकले नाही. त्यामुळे सर्व समाजाचे भक्तीचे मुळ ठरलेल्या विठ्ठलाचे दर्शनाची ओढ प्रत्येकाचे मनात निर्माण झालेली होती. मात्र या विठ्ठलाचे मंदिरात

सर्वांना प्रवेश नव्हता. उच्चवर्णीयांना फक्त प्रवेश मिळत होता व यामुळे समाजात आपोआपच वर्णाधिष्ठीत व्यवस्था दृढ होत गेली. यामध्ये संतही भरडल्या गेल्यामुळे त्यांनी त्यांचे दुःख आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे. हे दुःख काहीवेळा तिव्र तर काही वेळा आहे तसे राहण्याच्या वृत्तीचे आहे. या वृत्तीचा प्रभाव विविध संतांच्या माध्यमातून आपण अभ्यासायचा आहे. पंढरपूरच्या मातीत संतांची स्थिती काय होती याचे वर्णन डॉ. शिवाजीराव मोहिते करतात, 'महाराष्ट्रामध्ये तेराव्या शतकात पारमार्थिक लोकशाहीची चळवळ, कांती प्रथमच सुरु झाली होती. या चळवळीचे ठिकाण ' भिवरेचे तीर ' करून पंढरीच्या विठोबाला संतांनी आद्यदैवत मानले होते. येथेच वारकरी संप्रदायाला मानवी तत्वज्ञानाची बैठक दिली जात होती. इतर पंथियांच्या तत्वज्ञानाशी समन्वय साधला जात होता. संत ज्ञानेश्वर या समन्वयाचे प्रवर्तक होते. समाजातील दीन दलितोना वारकरी संप्रदायात त्यांनी जागा मोकळी करून दिली'.

मात्र असे असले तरी किती व्यक्तींना ही जागा मिळाली? हा खरा प्रश्न आहे. जरी या वाळवंटात (चंद्रभागेच्या पात्रात) ही समानता दिसत असली तरी प्रत्यक्षात व्यवहारात ही समानता किती लोकांना मिळत होती? परिणामी या संतांना, समाज घटकांना कुठेनाकुठे दुःख भोगावे लागतच होते. या

सर्वांचा विचार आपण अनुक्रमाने या ठिकाणी करावयाचा आहे. आपल्या मनामध्ये निर्माण झालेला विद्रोह मांडण्याचा सर्वप्रथम प्रयत्न केला तो चोखामेळा या संताच्या परिवाराने जन्मश्रेष्ठत्वा पेक्षा कर्मश्रेष्ठत्व महान असते हा विचार प्रकर्षाने त्यांनी मांडला. त्यांच्या पत्नी सोयराबाई, बहीन निर्मला, मुलगा कर्ममेळा, मेळना बंका आदींनी मांडलेला विचारही त्यांचे दुःख व्यक्त करणारे विचार आहेत.

सदर कालावधी बाराव्या शतकाचा उत्तरार्ध व तेराव्या शतकाचा कालावधी आहे. या काळात संतांनी मांडलेले विचार उदार मतवादी आहेत. या काळात संतांचे विचार सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार करणारे आहे.

समाजास्थिती

महाराष्ट्रावर देवगिरीच्या यादवांचे राज्य होते. पण ते राज्यही संपुष्टाकडे झुकत चालले होते. हा कालावधी मुस्लीम आक्रमकांच्या सुरवातीचा कालावधी होता. संपूर्ण समाजव्यवस्था हळूहळू रसातळाला जायला लागली होती. या काळात हेमाद्री पंडीत नावाच्या पंडीताने 'चतुर्वर्ग चिंतामणी' नावाचा ग्रंथ रचला. यात वैश्य व शुद्रवर्णांसाठी सुमारे दोन हजार व्रते त्यांने सांगितली. जेणेकरून हा वर्ग फक्त कर्मकांडात गुंतला तर पंडीत वर्गास राज्य करणे व या वर्गाचे शोषण करणे सोयीचे होणार होते. हा वर्ग विनाकारणच्या यज्ञयाग उपासतापासात गुंतला होता.

इ.स. तेराशे मध्ये सुफी धर्मपंथ प्रसारक जर्जरीबक्ष आपल्या सातशे साथीदारांसह खडकेश्वरला आले. पुढे इ.स. 1309 मध्ये त्यांच्या निधनानंतर परत एकदा नवीन सातशे प्रचारक भारतात आले. मुस्लीम राजकीय आक्रमणापेक्षा हे धार्मिक आक्रमण समाजावर जास्त परिणाम करणारे ठरणार होते. म्हणून याही परिस्थितीचा विचार आपल्याला संतांनी उभारलेल्या विद्रोही विचारसरणीच्या पार्श्वभूमीवर विचारात घ्यावा लागणार आहे. या उपेक्षित स्त्री संतांची सामाजिक पार्श्वभूमी म्हणूनच समजून घेणे महत्वाचे ठरते.

संत जनाबाई

संत जनाबाई एक श्रेष्ठ संत असूनही केवळ स्त्री असल्यामुळे त्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट झालेले

आपल्याला दिसून येते. संत जनाबाई स्वतःचे अस्तित्व नामदेव महाराजांमध्ये समाविष्ट करून टाकतात. त्या स्वतःच्या अभंगाचे शेवटी जनी नामीयाची असा उल्लेख करतांना आपणास दिसून येतात.

संत जनाबाईचा जन्म परभणी जिल्ह्यातील गंगाखेड या गावी वडील दमा व आई करुंड यांचे पोटी झाला मात्र पाच वर्षांची झाल्यावर त्यांचा सांभाळ पंढरपुरच्या दामाशेटीच्या घरी संत नामदेवांचे संगतीत करण्यात आला. संत नामदेव जनाबाईपेक्षा पाचसहा वर्षांनी लहान असले तरी त्यांचे समवेतच संत जनाबाई खेळल्या व लहानाच्या मोठयाही झाल्या संत नामदेवाचा जरी त्यांनी सांभाळ केला तरी स्वतःस त्यांची दासी म्हणवून घेण्यातच त्यांनी धन्यता मानली. येथे त्यांच्यातील स्त्रित्वाच्या न्यूनत्वाची भावना वरचढ झाल्याचे आपणास दिसून येईल. स्त्रीमनाचा हळुवारपणा आणि भक्तीची उत्कटता त्यांच्या अभंगात आहे. परमेश्वर प्राप्तीची तळमळ आणि आर्तता यातून ब-याचशा अभंगाचे लेखन झाले आहे.

जरी त्यांचे अभंगात आर्तता असली तरी सोबत येणारा भावमधूर गोडवा विसरता येणार नाही. विठ्ठलाला माता म्हणणा-या जनाबाईने अध्यात्मिकदृष्ट्या अत्युच्च झेप घेतलेली दिसून येते. संतनामदेवाच्या घरची ती सदस्या बनल्याने तिचेवर जातीचे अत्याचार होवू शकले नाही. पण तरीही जातीपातीचे चटके तीला सहन करावेच लागले.

**'स्त्री जन्मा म्हणवूनि न व्हावे उदास
साधुसंता ऐसे केले मज'**

असे म्हणणा-या जनाबाईंचे दुःख लगेच आपल्या लक्षात येते.

संत सोयराबाई

संत सोयराबाई ही संत चोखामेळयाची बायको. अतिशय सज्जन व धर्मवत्सल असणा-या सोयराबाईने चोखामेळयासच गुरुरस्थानी मानले होते. तीला मुलबाळे नसल्याने ती सतत दुःखी असायची अश्यात प्रत्यक्ष विठ्ठलाने साक्षात रूप घेवून तिला पुत्रप्राप्तीचा आशिर्वाद दिला. व कर्ममेळयाचा जन्म झाला. एवढेच नव्हेतर वेळोवेळी विठ्ठलाने विविध रूपाने सोयराबाईस मदत केल्याचे दृष्टांत

ठिकठिकाणी दिसून येतात. संसारात राहुन परमार्थ कसा साधता येतो हे दर्शवना-या सोयराबाईंचा अधिकार खरोखरीच फार मोठा मानावा लागतो. हीन कुलात जन्मास आलेल्या सोयराबाईंस समाजाच्या हालअपेष्टा सहन कराव्याच लागल्या

**‘देहासी विटाळ म्हणती सकळ
आत्मा तो निर्मळ शुध्दबुध्द’**

असे सांगणा-या सोयराबाई पुढे या शुध्दतेकरीता उपाययोजना सांगतांना

**‘देहीचा विटाळ देहीच निर्धारी
म्हणत महारी चोखीयची’**

असे म्हणून आपला अध्यात्मिक अधिकार स्पष्ट करतांना दिसून येते. मोठमोठ्या संतांनी सांगितलेलीच गोष्ट स्पष्ट करतांना संत सोयराबाईंचा स्वर अधिकाराचा बनतो. आपण विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त असूनही आपला अधिकार त्याचे जवळ जाण्याचा नाही हे दुःख संत सोयराबाईंला सतत जाळते आहे. आणि म्हणूनच वेळोवेळी त्यांचे दुःख धारदारव तेजस्वी अभंगातून व्यक्त होतांना आपणास दिसून येते.

**हीन मी का बानू देवा
तुम्ही केषवा उदार**

असे सांगत ईश्वरालाच उध्दार करण्याची विनवनी करतांना त्या दिसतात.

संत निर्मळा

संत निर्मळा ही संत चोखामेळ्याची बहीण होय. ती बुलढाणा जिल्हयातील मेहुणपूर येथे राहत असे. संत बंका हा तिचा पती होता. तिने आपल्या बंधूला म्हणजेच संत चोखामेळयास गुरू मानले होते. संत चोखमेळा व संतनिर्मला भक्तीच्या दृष्टीने एकमेकात सामावून गेल्यागत झाले होते. याची ग्वाही खुद्द संत बंकाच आपल्या अभंगातून देतात.

संत निर्मला हिलाही विठ्ठलाचे जवळ जाण्याची मनःपूर्वक ईच्छा होती. परंतू फक्त जातीहिनतेमूळे त्यांना विठ्ठलाचे जवळ जाता येत नव्हते. परिणाम स्वरूपी त्यांचे दुःख त्या आपल्या

अभंगातून मांडण्याचा प्रयत्न करित असत. संत चोखा जे सांगेल अगदी त्या प्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करणारी संत निर्मला मात्र वेळप्रसंगी संत चोखामेळयास सल्ला देण्यास मागेपुढे बघत नसे. अश्या या संत निर्मळेला विठ्ठल भक्तीचे अनिवार वेड लागले होते हे तिच्या नानविध अभंगाद्वारे स्पष्ट होते.

मात्र असे असले तरी प्राप्त परिस्थितीशी सामोरे जावून एकरूप होण्याच प्रयत्नच करुण आपल्या विद्रोहाची धार कमी केल्याचे संत निर्मळेच्या अभंगातून सतत जाणवत राहते. म्हणून काही त्यांच्या विद्रोहाची धार बोधट आहे. असेमात्र म्हणता येत नाही.

संत कान्होपात्रा

संत कान्होपात्रा ही हीन कुळात जन्मास आलेली श्रेष्ठ संत कवयित्री होय. मंगळवेढ्याच्या शामा नावाच्या गणीकेच्या पोटी कान्होपात्रेचा जन्म झाला. कान्होपात्रा दिसायला अतिशय सुंदर होती. अगदी लाखात उठून दिसणारे सौंदर्य तिला प्राप्त झाले होते. मात्र तिच्या जवळ देहाभिमान नव्हता. पण गणीकेच्या पोटी जन्मास आल्यामूळे दिवसा बाहेर निघणे तिचे करिता दुरापास्त होते. श्यामा गणीकेने तीला भजने व गायन शिकवले. तीचे रूपावर कोणीही सहज भाळले असते. पण तिचा ओढा विठ्ठलाकडे होता. एकदा ती वारक-यांसमवेत वारीत सामील होवून पंढरपूरला आली तेथे ती आपल्या गोड आवाजात विठ्ठलाची भजने गात असे. तिच्या आवाजात विरक्त व शुध्दभाव होते. हा भाव तीचे अंगात असणारे वैराग्य दर्शवीत असे. कान्होपात्राच्या सौंदर्याने मोहित होवून बिदरच्या बादशाहाने तिला आणावयास सैन्य पाठवले. परिणामी ती विठ्ठलाजवळ जावून त्यांचे मुर्तीसमोर एकरूप होण्याची विनवनी करीत तेथेच देहार्पण करून मुक्त झाली.

**नष्ट बगणिका अजामेळ
वाल्मिकी झाला तो सोज्वळ
ऐसेनाम माळा
कान्होपात्रा ल्याली गळा**

असे म्हणत स्वभक्तीचे वर्णन करून संत कान्होपात्राही एक विद्रोह उभा करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात.

समारोप

भारतीय संस्कृती मातृसत्ताक होती परंतु पुढील काळात ही पध्दती खंडीत झाली. यामध्ये स्त्री शक्तीचा हुंकार व समाजाविरुद्ध विद्रोह उभा करण्याचा प्रयत्न बाराव्या व तेराव्या शतकातील संत कवयित्रींनी केल्याचे दिसून येते. मात्र त्यांना यामध्ये विशेष यश प्राप्त होवू शकले नाही. कारण समाजमनावर जो प्रभाव निर्माण झाला होता तो संपवणे अत्यंत कठीण असे कार्य होते. मात्र तरीही त्यांनी निर्माण केलेल्या विद्रोहाकडे डोळेझाक करता येत नाही. कारण त्यांचा तत्कालीन विद्रोह आजही प्रेरणा ठरत आहे.

निष्कर्ष

1. स्त्रीसंतानी सुध्दा विद्रोहाचा हुंकार देण्याचा प्रयत्न केला आहे.
2. स्त्रीसंत परंपरे विरुद्ध जाण्याचा असफल प्रयत्न करतात.
3. स्त्रीयांच्या या प्रयत्नास पुरुषसंतांचाही पाठिंबा होता.
4. समस्त संताची भक्ती विद्वलांचे चरणी अर्पण असल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल.
5. उच्चवर्णियांनी आपल्या वर्चस्वाचा घट्ट पाया रोवला होता.
6. कर्मश्रेष्ठत्व मागे पडून जन्म श्रेष्ठत्वाचा विचार पुढे आला होता.
7. हीन कुळात जन्म झाल्याच्या नावाखाली या संतांचा छळच झाला.
8. स्त्रीसंतांना आजच्या कांतीचा मुळ आवाज म्हणावयास हरकत नाही.

संदर्भ ग्रंथ

डॉ. देखणे रामचंद्र, (2007). वारी: स्वरूप आणि परंपरा,, पद्मगंधा प्रकाशन प्रथमावृत्ती.
मोहिते डॉ. शिवाजीरात्र, (2007). ईश्वर निष्ठांची मांदियाळी : करवीर प्रकाशन, पुणे.

रोवडे डॉ. इंदुमती, (1989). संत कवयित्री, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती.
यादव भा.क, (2013). मराठी संत कवयित्री, स्नेहवर्धन प्रकाशन पूणे, प्रथमावृत्ती.